

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXXI (2023).
Книжка / Issue 1

DOI: 10.54664/QIQV8879

НЕЯСНИТЕ ИЗРАЗИ В ПЪРВОБЪЛГАРСКИЯ НАДПИС ОТ ПРЕСЛАВ

Веселин КАНДИМИРОВ*

THE UNCLEAR PHRASES IN THE PROTO-BULGARIAN INSCRIPTION FROM PRES LAV

Veselin KANDIMIROV

Abstract: *The Preslav inscription (9th century) is one of the very rare texts in Proto-Bulgarian language written in Greek letters. Its first publisher – Venedikov, assigns it to the so-called “lists of armaments”, written in Greek stone inscriptions from the First Bulgarian Empire, which include varying numbers of armours and helmets along with the persons responsible for them. The decipherment so far has revealed three types of armours and the names of two persons responsible for them (mentioned with their posts) in the inscription. The following phrases remain unclear:*

- ζητκω (as an adjective of ητζηργωυ βωυλε);
- τωυρτωυναπηλε;
- εστρογην / εστρυγην (as an adjective of κυπε);
- χλωυβρην.

In this article, they are deciphered through old Turkic, and the following translation is proposed: ζητκω corresponds to the old Turkic ‘sitğa-’ (‘to roll up sleeves’), but figuratively it means ‘preparing (to do something)’.

The phrase τωυρτωυναπηλε is separated into words and is transcribed as follows: ‘turt una pilä’. ‘Turt’ is a causative in the old Turkic verb ‘tur’ – ‘to stand’, ‘to remain, stay, halt’, ‘is, exist’. Thus, ‘turt una’ means ‘required to be present here in this moment’. Pilä is the old Turkic ‘bilä’, or ‘with, together.’

On the basis of this translation, we can postulate that this inscription is not a list of arms but a mobilization list. It shows the number of soldiers who had to appear before the person who was to be their commander in case of mobilization – ‘ichirgü boyla’ (inner boyla). This list was kept in a place with a permanent garrison described as ‘turt una.’ The person carrying the title of ‘zupan’ was responsible for the staff of the garrison. Here, the separate types of weapons mean different types of troops. The term χλωυβρην should be understood as something belonging to the qualbur, or ‘mage, priest’.

It remains unclear how the chainmail marked with εστρογην/εστρυγην κυπε is to be translated. The first Danube Bulgarian word is most likely a loanword from an Indo-European language. -ην is a suffix, and the Indo-European root of the word should be ‘strog-’ or ‘strig-’.

* **Веселин Кандимиров** – независим изследовател, София, България; @ vkandimirov@abv.bg

Keywords: *Proto-Bulgarian language; Proto-Bulgarian inscriptions; Preslav inscription; Byal Bryag inscription.*

През 1945 г. при археологически разкопки в местността Бял бряг край Преслав, в развалините на малка средновековна църква е открита каменна колона с надпис. Колоната явно е вторично употребена в строежа, а надписът е с гръцки букви, но не е на гръцки.

Откритието е публикувано още на следващата година от Ив. Венедиков [Венедиков, И. 1946, с. 146–160]. Той установява, че надписът представлява „списък на въоръжения от Първата българска държава“, а езикът е тюркския език на първобългарите от IX век. Така този паметник влиза в научно обращение под името „Надписът от Преслав“ или „Надписът от Бял бряг“. Той е първият цялостен текст на този език, намерен в днешните предели на България и вторият такъв изобщо след надписа от съд № 21 в съкровището от Над Сент Миклош.

Четенето на Венедиков [Венедиков, И. 1946, с. 146–160, Venedikov, I. 1950, pp. 167–177] и Ж. Дени [Deny, J. 1947, pp. 135–139] не е пълно. Неясни или неуточнени остават някои изрази и думи в него. Дори Дени [ук. съч.] допуска, че това е „някакъв неизвестен език, изпъстрен с тюркски технически термини“. Тази непълнота ражда множество опити за отстраняването ѝ, продължаващи и до днес, но без безспорен резултат.¹ Неуспехът на пръв поглед е учудващ. Тюркските езици са свръхустойчиви на промени от гледна точка на глотохронологията [Клоусон, Д. 1969, с. 31]. По тази причина и днес разликите между тях са малки в сравнение с други езикови групи. (Чувашкият е изключение, защото се е развивал изолиран и в угрофинско обкръжение през последното хилядолетие.) Като отчетем разликите, дължащи се на присъщия му ротацизъм и ламбдаизъм, първобългарският лесно би трябвало да бъде разбран с помощта на старотюркския, който му е съвременник.

Трудността в нашия случай идва от обстоятелството, че първобългарският език е безписмен. Разликата между безписмен и литературен език не е само в липсата на средства за означаването му при първия. За да се появят тези средства, той предварително трябва да бъде анализиран и организиран. Когато един безписмен език трябва инцидентно да бъде изобразен чрез средствата на друг, писмен такъв, целият този дълъг интелектуален процес се замества с действия, извършвани от лице без необходимата квалификация, често владеещо само езика, на който пише. Подобен е и нашият случай. Към това трябва да прибавим и обстоятелството, че гръцката азбука е малко пригодна за предаване на тюркските фонемни.

Поради това в по-нататъшната си работа ще ползваме аналогии със старотюркски, отчитайки гореказаното. Тъй като не съществува общоприета норма за предаване на старотюркски текстове с латиница, трябва да дадем някои пояснения за използваните в изложението знаци.

В старотюркския език между VIII и XIII век, и по-специално в неговите югозападни форми, достигащи Източна Европа, има 9 гласни, противопоставени по признака твърдост/мекост. На твърдите/задни фонемни *a, l, o, u* съответстват меките/предни *ä, i, ö, ü* плюс *e*, която няма твърда посестрима. От тях колебания в изобразяването има само при знака *l*, предаващ фонема, близка до българската *ъ*. В литературата тя се означава обикновено с *ï, y, i*, а в някои рускоезични текстове – и *ы*. Тук е предпочетен знакът от съвременната турска латиница *ı* със същото звучене заради съответствието *ı-ï*, отговарящо на *a-ä, o-ö, u-ü*.

По отношение на съгласните ще направим следните уточнения:

В старотюркски на заднонебните (палатални) фонемни *g* и *k* съответстват задноезичните (веларни) *ğ* и *q*, които отбелязваме с посочените знаци. С *š* отбелязваме фонемата *ш*, англ. *sh*. А знака *у* използваме за означаване на палаталната полугласна, близка до българската *й*.

¹ Не липсват и курioзни разработки. Ще споменем две, дело на професионални историци. Ст. Михайлов приема, че това е възпоменателен надпис на загинали войници от различни родове войска, като изчислява общият им брой на 2338 (сборът на всички числа в надписа) [Михайлов, С. 1996]. О. Мудрак [Мудрак, О. 2005] след лингвистичен анализ стига до извода, че надписът е „паметна или учебна записка, отразяваща придобиването или изработката на дребни металически предмети“.– Б.а. В.К.

В корпуса на първобългарските надписи нашият надпис принадлежи към група, която Бешевлиев нарече „списъци на ризници и шлемове“. Тя обхваща седем кратки надписа [Бешевлиев, В. 1979, с. 180–190] с еднотипно съдържание: след назоваване на първобългарски длъжности и/или звания се указва броят на явно свързани с лицата въоръжения, най-често ризници и шлемове.

Пет от надписите са на гръцки, а два – на езика на първобългарите от IX век, предаден с гръцка азбука. [Бешевлиев, В. 1979, надписи № 53 и № 54]. Вторият от тях (№ 54) е в много лошо състояние и от него се четат само няколко думи. За щастие, надписът от местността Бял бряг при Преслав е запазен изцяло и е най-дългият в тази група (обр. 1).

Още първият му издател, Ив. Венедиков [Венедиков, И. 1946, с. 146–160], го разтълкува и причисли към гореспоменатата група (от която по това време са известни само още два надписа на гръцки). На подобно мнение е и Ж. Дени [Deny, J. 1947, pp. 135–139]. Венедиков го разделя на отделни думи така:

ζητκοη ητζηργ-
ου βουλε χωμ-
σχη куле :υνε: τω-
υλσχη :φμ: εστρω-
γην куле :υκζ: τω-
υλσχη :ωνδ: τωурт-
ουνα пηλε ζωпан
εστρυγην куле :κ:
τωυλσχη :μ: αλχαση
куле :α: χλωβρην :α:

В изразите *χωμσχη куле*, *εστρυγην куле* и *αλχαση куле* Венедиков вижда различни видове ризници, като думата *куле* отговаря на *λορικια* ‘ризница’, а *τωυλσχη* – на *κασιδια* ‘шлем’ в съответните надписи на гръцки. Определението *χωμσχη* той свързва с тюркското прилагателно *yumşaq* ‘мек’ и го превежда достоверно като ‘мека (ризница)’. Това трябва да е широко разпространената в степните народи кожена ризница, обикновено с пришити или вградени метални пластинки. Под *αλχαση куле* Венедиков разбира ризница, плетена от метални халки. Не може да се каже какво точно означават думите *εστρυγην* и *χλωβρην*, но от контекста се разбира, че първата също е име на вид ризница, а втората е пак някакъв вид въоръжение или военен инвентар. Преводът му на *εστρυγην куле* като ‘люспеста ризница’ е спорен.

От тук Бешевлиев [Бешевлиев, В. 1979, надпис № 53] предлага следния превод:

„зитко ичиргу боилът има меки ризници 455, шлемове 540, люспести ризници 427, шлемове 854, а турту(на) жупан люспести ризници 20, шлемове 40, верижни ризници 1, шлемове (?) 1.“

Неясните и неизтълкувани до днес места в надписа са думата *ζητκοη* в началото на надписа, *χλωβρην* в края му и изразът *τωуртουνα пηλε*. Не е ясно и какъв вид ризница се крие под определението *εστρυγην куле*. Тези неясноти са повод за многобройни тълкувания, нито едно от които не се е наложило като безспорно. Това е и причината да се върнем отново към тях.

В *ζητκοη* Венедиков и по-късно Бешевлиев [Бешевлиев, В. 1979, надпис № 53] смятат, че крайната буква *η* принадлежи към следващата дума, *ητζηργου*, и в случая имаме дитография. Следователно думата е *ζητκο*. Първоначално Венедиков предположи, че това е името на ичиргу боилата². Дени [Deny, J. 1947, pp. 235–239] също го приема за лично име, но предлага крайният знак *-η* да се чете *v*, т.е. името е *ζηтков*. По-късно Венедиков [Venedikov, I. 1950, pp. 167–172] отхвърли това мнение и изказа друго – че тук може би стои глаголна форма. Бешевлиев [Беше-

² Оригиналният вид на първобългарското звание *боила* е *boyla*, което на кирилица трябва да се транскрибира като *бойлѧ*. На практика гражданственост са добили формите *боила* или дори *боил*. Тук използваме по-близката до истината форма – *боила*. – Б.а. В.К.

влиев, В. 1979, с. 187] изказва мнение, че тук се крие „някакво понятие, което определя по-точно положението на ичиргу боилата“. Интересно е мнението на Притсак [Pritsak, O. 1981, pp. 33–61]. Той смята, че ζητκωη стои на мястото на гръцката дума εξουσία от друг подобен надпис [Бешевлиев, В. 1979, надпис № 49] и смисълът е, че ичиргу боилата притежава изброените въоръжения. Някое от тези допускания не е безспорно и това е предпоставка да потърсим друго решение.

В надпис от същата група [Бешевлиев, В. 1979, надпис № 50], изработен от друг човек и на друго място, срещаме думата ζη[.]ομηρ, пак свързана с подобни въоръжения. Възстановката на Бешевлиев ζη[τκ]ομηρ точно съответства на ζητκω в нашия надпис и става ясно, че това не е лично име.

Така както е предадена с гръцки букви, думата повдига въпроси. Не е ясно коя фонема отговаря на гръцката ζ. Думи, започващи със z, са необичайни в тюркски. Можем да предположим, че началната ζ е опит да се предаде някоя несъществуваща в гръцки фонема. В достигналите до нас първобългарски надписи има още един пример за начална ζ: думата ζουταν/ζωταν/ζωαταν. Логично е да допуснем, че и тук се крие същата първобългарска фонема. Но думата ζουταν е засвидетелствана и в старобългарски във формата жоупанъ. Това е основание да допуснем, че въпросната фонема е била близка до старобългарската ж. Фонемата ж/ž присъства в старотюркски само като алофон, следователно можем да допуснем нейното наличие и тук като алофон на фонема, но не на z, а на такава, на която е позволено да бъде начална, най-вероятно на ш/š. Ще я означим с *ž.

Сега можем да възстановим първобългарската дума, предадена с ζητκω. Тъй като в тюркските езици хармонията на гласните се спазва строго, а последната гласна е o, тук буквата η и в двата случая предава задната твърда тюркска гласна ъ/i. При това обкръжение от твърди гласни гръцката κ трябва да означава задната фонема q. Така нашата дума добива формата *žitqo.

Както казахме, началното z- и още по-малко ž-, е необичайно в тюркски. Затова в старотюркския речников фонд трябва да потърсим дума с подобен строеж, започваща с близка по звучене фонема и отговаряща на контекста. Най-подходяща такава е глаголната основа sitğa-. Тя има две значения: първото е ‘засуквам, запретвам, навивам (ръкави)’. В преносен смисъл, обаче (както и на съвременен български), тя означава ‘захващам се, приготвям се (за нещо)’ [Древнетюркский словарь. 1969, с. 506, Clauson, G. 1972, p. 800]. Лицето, което трябва да се заеме с предвижданата дейност, е ичиргу боилата. Очевидно изброените въоръжения трябва да попаднат под разпореждането на това лице. Ако приемем, че тук не става дума просто за въоръжение, а за хора, носещи това въоръжение, ще получим израз със значение ‘поемацият/приемащият (командването на съответната военна част) ичиргу боила’. Това потвърждава допускането на Венедиков, че под ζητκω се крие глаголна форма [Venedikov, I. 1950, pp. 167–172].

В другия надпис (№ 50), където се среща тази дума, тя не предхожда някакво звание и е във вида ζη[τκ]ομηρ. След като определихме *žitqo- като глаголна основа, очевидно -μηρ е някакъв формант. Действително в старотюркски съществува рядко употребяваната наставка -mır, -mır, -mür, превръщаща глаголната основа в съществително. (Напр. уағmır ‘дъжд’ от уағ- ‘вали (дъжд)’, көmür ‘въглища’ от көу- ‘горя’). Следователно *žitqomır е съществително, означаващо лицето, поемащо управлението на съответния брой въоръжения или въоръжени лица в надпис № 50. То не е звание, а военно-административен термин. Тук този термин е използван, защото в момента не е имало конкретно лице, което да поеме командването на частта или, ако използваме съвременната терминология, съответната щатна бройка не е била заета. Докато в надписа от Преслав действащото лице е ичиргу боилата и чрез глаголната основа ζητκω е отбелязана само неговата функция.

Вторият неясен израз, τωυρτωυνα πηλε, трябва да се намира в същото отношение към стоящия пред него жупан, както ζητκω към ичиргу боилата. Досегашните опити за обяснение-

то му са многобройни и разнопосочни, което създава усещане за неубедителност. (За тях вж. в **Бешевлиев, В.** 1979 с. 188.) Тук ще ги разгледаме накратко. В началото **И. Венедиков** [1946, с. 146–160], **J. Deny** [1947, pp. 235–239], **A. Gabain** [1950, §§ 276, 295] приемат $\tau\omicron\upsilon\rho\tau\omicron\upsilon\nu\alpha$, подобно на $\zeta\eta\tau\kappa\omega$, за лично име. По-късно Венедиков сближава думата $\tau\omicron\upsilon\rho\tau$ с чувашкото $turdu$ ‘племе’ [Venedikov, I. 1950, pp. 167–172]. Венедиков и Дени виждат в $\eta\lambda\epsilon$ тюрк. $bil\ddot{a}$ ‘заедно, съвместно с’ [Venedikov, I. 1950, pp. 167–172], [Deny, J. 1947, pp. 235–239]. За най-меродавно като че ли се приема виждането на **O. Pritsak** [1981, pp. 44–45]. Той споделя мнението на **F. Altheim** [1948, S. 225–230], че под $\tau\omicron\upsilon\rho\tau$ се крие тюрк. $t\ddot{o}rt$ ‘четири’ и превежда думата $\tau\omicron\upsilon\rho\tau\omicron\upsilon\nu\alpha$ като ‘четири десетки’ ($t\ddot{o}rt+una$), а $\rho\acute{i}\lambda$ от $\eta\lambda\epsilon$ като първобългарската форма на $ba\check{s}$ ‘глава’. Така той схваща израза $\tau\omicron\upsilon\rho\tau\omicron\upsilon\nu\alpha \eta\lambda\epsilon \zeta\omega\lambda\alpha\nu$ като ‘жупан четиридесетник’ („the župan of the four decarchies“). Това тълкуване може веднага да се отхвърли с два довода: $\omicron\upsilon\nu\alpha$ (una) не би могло да отговаря на първобългарско „десет“, защото пред него трябва да има протетично v и, второ и най-важно, в нашия случай при думата за „глава“ ламбдаизмът по езиково-исторически причини не присъства и следователно формата $\rho\acute{i}\lambda$ е невъзможна (вж. също и в чувашки: $\rho\acute{u}\check{s}$ „глава“). Отделно стои обстоятелството, че този превод е тавтология: жупанът, командващ 40 лица командва 40 лица.

Тук ще предложим друго обяснение на израза. В първите четири знака на $\tau\omicron\upsilon\rho\tau\omicron\upsilon\nu\alpha$ можем да видим тюркската глаголна основа $tur-$. Нейното основно значение е „стоя“, но освен него тя притежава и множество други, между които и отговарящите на нашия контекст „намирам се, бивам, пребивавам“; „живея, обитавам“. Формата $\tau\omicron\upsilon\rho\tau$ = $turt-$ е същия глагол в причинителен залог.

За да обясним превода на тази дума, трябва да кажем няколко думи за глаголният залог в тюркски. Там, за разлика от езици като българския, категорията *зalog* е силно развита. Докато в българския език има само два глаголни залога, в тюркски те са пет. Един от тях е т.нар. причинителен залог, или *каузатив*. Причинителният залог на тюркския глагол показва, че глаголно лице не извършва действието, а заставя или става причина да го извърши друго лице. Заради липсата на аналог в българския, в повечето случаи такива действия не могат да се предадат с някаква глаголна форма и се превеждат описателно. В нашия случай можем да преведем $turt-$ като ‘длъжен да се намирам’, ‘длъжен да бъда’ (в случая – на определено място). Последните четири букви, $\omicron\upsilon\nu\alpha$, не са наставка към глаголната основа, а отделна дума, гласяща una със значение ‘сега, току-що’ [Древнетюркский словарь. 1969, с. 612].

Последната дума, $\eta\lambda\epsilon$, можем да сближим със старотюркската $bil\ddot{a}$ и да приемем значението, което предлагат Венедиков и Дени: ‘заедно с, съвместно с’. Така целият израз добива вида: $turt\ una\ bil\ddot{a}$.

Под израза $turt\ una$ трябва да разбираме действие, което определено лице или група лица трябва да извършат, а именно: да се намират на определено място в определено време. Това място очевидно е военен стан и тук става дума за гарнизона, който този стан поддържа постоянно. Тъй като пред споменатия жупан отсъства думата $\zeta\eta\tau\kappa\omega$, той най-вероятно е началникът на този гарнизон.

След тези нови обстоятелства, които са с висока степен на вероятност, можем да допълним превода на Бешевлиев по следния начин“:

„поема(щият) (командването) ичиргу боила: меки ризници 455, шлемове 540, $\epsilon\sigma\tau\rho\omega\upsilon\eta\eta\nu$ ризници 427, шлемове 854, присъства(щият) (гарнизон) заедно с жупана: $\epsilon\sigma\tau\rho\upsilon\eta\eta\nu$ ризници 20, шлемове 40, верижни ризници 1, $\chi\lambda\omega\upsilon\beta\eta\eta\nu$ 1.“

Този превод позволява да изградим ново виждане за предназначението на тези т.нар. списъци на въоръжения. Досегашното схващане, изразено от Венедиков, е следното: „Очевидно, точното указване на броя на шлемовете, ризниците и други съоръжения е представлявало интерес за държавната власт, която по този начин е могла да контролира дали е запазено останалото на съхранение във военните складове въоръжение“ [Венедиков, И. 1945, с. 158.]. С други думи те трябва да се разглеждат като описи на съдържанието на интендантски складове със споменаване на съответните отговорници.

Нашето мнение, основано на получените нови данни, е различно: това са мобилизационни списъци. Те са стояли на видно място в местата, където се е извършвал мобилизационният сбор. В нашия случай това е голям военен лагер, подобен на споменатия в известният Чаталарски надпис на Омуртаг. В мирно време той е имал постоянен гарнизон, броящ не повече от 40 души. В случай на мобилизация там под командването на лице със звание *ичиргу боила* се е сформирала голяма военна част от над 1400 човека (ако приемем броят на лицата равен на броя на шлемовете в списъка), а постоянният гарнизон, ако е бил в по-малък състав, се е попълвал до 40 човека. Можем да се усъдним в предположението, че на това място е имало и военен склад и огромното количество споменати в списъка въоръжения са се съхранявали там. По-вероятно въоръжението (включително конете) е било лична грижа и задължение на всеки мобилизиран и той се е явявал с него.

Основание за това допускане, както и обяснение на причината да съществуват такива надписи, намираме в известните „Отговори на папа Николай на запитванията на българите“ след Покръстването. Началото на отговор XL гласи:

„...вие казвате, че има обичай в отечеството ви, щото, преди да пристъпите към сражение, да се прати от вашия господар един проверен и преблагоразумен мъж, който да прегледа всички оръжия, коне и вещи, които са необходими за сражение, и оня, у когото се окажат немарливо приготвени, се наказва със смърт...“.

От този текст личи, че отговорността за въоръжението е била лична, следователно то се е съхранявало у отделния воин. Споменатите в надписа бройки ризници и шлемове не са складира наличност, а указание за броя на лицата в различните родове войски. Под наименованията на ризниците трябва да разбираме определен род войски. А разглежданият от нас надпис е документът, по който споменатият мъж е проверявал дали и доколко наличният състав на частта отговаря на това, което днес бихме нарекли щатна бройка. Тъй като в нашия случай присъства много високото звание *ичиргу боила*³, можем да се запитаме дали той не е споменатият в папските отговори преблагоразумен мъж.

Трябва да разгледаме и последните две неясни думи в надписа, които в нашия превод оставихме в първоначалната им форма. Думата *χλωβρην*, както видяхме, се приема по аналогия с *τωλσχη* за някакъв вид шлем. Така, както е предадена в надписа, тя поражда съмнение дали не е заемка от друг език, подобно на думата *εστρουην*, защото в тюркски не може да има две последователни начални съгласни, нито думата да започва с l-, ако приемем, че *χ* е поставено тук за модифициране на следващата фонема. Но докато в *εστρουην* това е компенсирано по

³ Присъствието на израза *ичиргу боила* в историческите извори е разгледано обстойно от Т. Славова [Славова, Т. 2010, с. 88–91]. Обикновено той се превежда като ‘вътрешен боила’. Но от тюркското прилагателно ‘вътре, вътрешен’ (*içrā, içrāki*) не би могло да се получи формата *ητζηρωου*, т.е. **içirgü*. Най-приемливото тълкуване на този термин е на Б. Симеонов [Симеонов, Б. 1981, с. 39–40]. Той я разглежда като съставена от думите *iç* ‘вътре’ и *ergü* ‘место, лагер, стан, жилище’. Следователно, *ичиргу боилите* са придворни или дворцови боили, благородници с най-висок ранг. Те със сигурност не се изчерпват от израза в „За церемониите“ на Константин Багренородни „шестимата велики боили“, защото след него иде въпросът: „Как са останалите вътрешни и външни боили?“ [ГИБИ V, с. 222]. Това ясно говори, че кръгът на *ичиргу боилите* е бил по-широк.

Според Бешевлиев *ичиргу боила* е една точно определена служба, изпълнявана от едно лице, „*intimus* на хана, т.е. най-близък съветник и доверено лице“. А по времето на Борис „е играел навярно ролята на министър на външните работи“ [Бешевлиев, В. 1979, с. 62–63]. Трудно можем да приемем, че по време на война външният министър на една държава ще бъде изпратен да командва подразделение с размерите на полк, или дори само да го инспектира. Отделно от това съображение, ако тази длъжност се е носела само от едно лице, то трудно можем да обясним толкова честата му поява в историческите извори.

обичайния начин – с прибавяне на допълнителна начална гласна, формата $\chi\lambda\omega\upsilon\beta\rho\eta\nu$ навежда на мисълта за неправилно изписване.

Ако приемем, че желаната форма е била $\chi\omega\upsilon\lambda\omega\upsilon\beta\rho\eta\nu$ или $\chi\omega\upsilon\lambda\alpha\beta\rho\eta\nu$, веднага можем да видим в началото ѝ срещаната в изворите $\kappa\omega\upsilon\lambda\omega\upsilon\beta\rho\varsigma$, $\kappa\omega\lambda\omega\beta\rho\varsigma$ „колобър“.⁴ Оригиналният първобългарски вид на думата би трябвало да е $qulabu\eta$ или $qulavuz$, съответстващ на старотюркското $qulabuz$, $qulavuz$ ‘водач’ с отчитане на присъстващият в първобългарски ротацизъм. Съдейки по запазената форма $\kappa\omega\upsilon\lambda\omega\upsilon\beta\rho\varsigma$, обаче, може да кажем, че $\chi\lambda\omega\upsilon\beta\rho\eta\nu$ е опит да се изпише първобългарската дума $qulub\eta\eta\eta$ „нещо, което принадлежи на колобъра“. (- $\eta\eta$, е наставка, образуваща притежателна форма за 3 лице.) Ако това тълкуване е вярно, значи към тази военна част е имало и колобър. Това не е необичайно. Потвърждение за участието на колобри във военните операции срещаме в надписа от Филипи [Бешевлиев, В. 1979, надпис №14], където е споменат и самият главен колобър ($\kappa\alpha\upsilon\alpha$ $\beta\omega\iota\lambda\alpha$ $\kappa\omega\lambda\omega\beta\rho\eta\nu$). За извършване на обреди по време на поход и преди сражение се говори в XXXV и XXXVIII отговор на папата, но, за съжаление, без да се споменават подробности.

Тъй като последното изброено въоръжение, $\alpha\lambda\chi\alpha\sigma\eta$ куле, е само един брой, можем да допуснем, че това е личното въоръжение на колобъра, а не на жупана, както смята Венедиков, а $\chi\lambda\omega\upsilon\beta\rho\eta\nu$ е наименованието на негов култов инвентар, нещо, което го отличава сред останалите военни.

За последната дума, $\epsilon\sigma\tau\rho\omega\gamma\eta\nu$, не можем да предложим приемлив превод. Тук ще посочим тълкуването на Венедиков като ‘люспеста ризница’ [Venedikov, I. 1950, pp. 167–172]. Граматически правилната форма на израза е $estr(\acute{u}?)gin$ $k\acute{u}pesi$. Той е изафет и окончанието $-\eta\nu$ = $-\eta\eta$ има същото значение като това в $\chi\lambda\omega\upsilon\beta\rho\eta\nu$. Следователно наименованието на съответната ризница е $\epsilon\sigma\tau\rho\omega\gamma/\epsilon\sigma\tau\rho\gamma$. Според Венедиков то е заемка от някакъв индоевропейски език. В такъв случай началното ϵ - е протетична гласна и индоевропейският корен на думата е $\sigma\tau\rho\omega\gamma/\sigma\tau\rho\gamma$ ‘строг-’ или ‘стриг-’. (По-подробно този въпрос е разгледан в [Бешевлиев, В. 1979, с. 187–188].) Ст. Димитров, напротив, вижда в $\epsilon\sigma\tau\rho\omega\gamma\eta\nu$ персийския корен $ast\acute{a}r$ „хастар, подплата“ и предлага значение на $\epsilon\sigma\tau\rho\omega\gamma\eta\nu$ куле ‘подплатена ризница’ [Димитров, С. 1991, с. 15]. Никое от тези тълкувания не може да се приеме за безспорно и така прилагателното $\epsilon\sigma\tau\rho\omega\gamma\eta\nu$ остава последният неясен момент в този надпис.

При сравнението на новопрочетените български думи от надписа със старотюркските им аналози се наблюдава противопоставяне по звучност. На глухата s в $sit\acute{g}a$ - отговаря звучната $*\acute{z}$ в $*\acute{z}itqo-$. и обратното – на звучната \acute{g} отговаря глухата q . Същото явление виждаме и в $pi\acute{l}\grave{a}$ срещу $bi\acute{l}\grave{a}$ и $k\acute{u}r\grave{a}$ срещу $k\acute{u}b\grave{a}$. Не е ясна промяната на $-a$ в $-o$ при $*\acute{z}itqo-$. Като сходен случай можем да посочим формата $\delta\iota\lambda\omicron\mu\acute{\eta}$ ($*\delta\iota\lambda\omicron\mu$) в Именника на българските ханове срещу общотюркското $j\acute{i}\lambda\alpha\eta$. Преходът на s в $*\acute{z}$ можем да обясним по следния начин: известна е склонността в първобългарския началната s да преминава в \acute{s} (наблюдавано в думите $si\acute{g}i\eta$ >шегоръ, сазан>шаран). Оттук можем да предположим прехода s > \acute{s} > $*\acute{z}$ в $*\acute{z}itqo-$.

Странно е началното χ в $\chi\lambda\omega\upsilon\beta\rho\eta\nu$. Макар преходът на q в χ да не е необичаен в първобългарския, навсякъде другаде в изворите думата за колобър започва с κ .

Важна особеност в текста е, че отделните думи и изрази не са съгласувани граматически в изречения, а са дадени в неопределен вид: глаголите $*\acute{z}itqo-$ и $turt-$ като глаголни основи, а не като причастия, както трябва да се разбират; съществителните в именителен падеж, а изафетите са без окончания за принадлежност. За сравнение – в другия подобен надпис на първобългарски [Бешевлиев, В. 1979, надпис № 54] тези окончания са налице. Там откъслеците $\dots v$ $\kappa\omega\upsilon\lambda\epsilon\sigma\iota$ и $\dots \zeta\iota$ $\kappa\omega\upsilon\lambda\epsilon\sigma\iota$ могат да се възстановят като $\epsilon\sigma\tau\rho\omega\gamma\eta\nu$ $\kappa\omega\upsilon\lambda\epsilon\sigma\iota$ и $\alpha\lambda\chi\alpha\sigma\iota$ $\kappa\omega\upsilon\lambda\epsilon\sigma\iota$. Също и в

⁴ F. Altheim [1948, S. 225–230] също интерпретира думата $\chi\lambda\omega\upsilon\beta\rho\eta\nu$ като „Wegweiser“, т.е. ‘колобър’.

надпис № 50 [Бешевлиев, В. 1979, надпис № 54] правилно стои ζη[тк]ομηρ вместо ζηтκω. Това колебание в изписването може да се обясни с упоменатите трудности при съставяне на текст на един език без писменост, какъвто е първобългарският по това време посредством инцидентното използване на другоезична азбука.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Бешевлиев, В. 1979 – В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979. [V. Beshevliev. Parvobalgarski nadpisi. Sofia, 1979.] (In Bulgarian)

Венедиков, И. 1946 – И. Венедиков. Новооткритият в Преслав първобългарски надпис. – Известия на Археологическия институт, XV, 1946. [I. Venedikov. Novootkritiyat v Preslav parvobalgarski nadpis. – Izvestia na Arheologicheskiya institut, XV, 1946.] (In Bulgarian)

ГИБИ, V – Гръцки извори за българската история. Т. V. София: Издателство на БАН, 1969. [Gratski izvori za balgarskata istoriya. T. V. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1969.] (In Bulgarian)

Димитров, С. 1991 – С. Димитров. Първобългарският надпис от Преслав. – Исторически преглед, 1991, № 2, 5–20. [S. Dimitrov. Parvobalgarskiyat nadpis ot Preslav. – Istoricheski pregled, 1991, № 2, 5–20.] (In Bulgarian)

Древнетюркский словарь. 1969 – Древнетюркский словарь. Ленинград: Изд. АН СССР, 1969. [Drevnetyurkskiy slovar'. Leningrad: Izd. ANSSSR, 1969.] (In Russian)

Егоров, В. 1964 – В. Егоров. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964. [V. Yegorov. Etimologicheskiy slovar' chuvashskogo yazyuka. Cheboksary, 1964.] (In Russian)

Клоусон, Д. 1969 – Д. Клоусон. Лексикостатистическая оценка Алтайской теории. – Вопросы языкознания, 1969, № 5, 22–41. [D. Klouson. Leksikostatisticheskaya otsenka Altayskoy teorii. – Voprosy yazykoznaneya, 1969, № 5, 22–41.] (In Russian)

Минкова, М., Иванов, И. 2010 – М. Минкова, И. Иванов. За значението на някои термини от Преславския военнoinвентарен надпис. – В: Оттук започва България. Материали от втората национална конференция „Пътуване към България“. Шумен, 2010, 224–229. [M. Minkova, I. Ivanov. Za znachenieto na nyakoi termini ot Preslavskia voennoinventaren nadpis. – V: Ottuk zapochva Bulgariya. Materiali ot втората natsionalna konferentsia „Patuvane kam Bulgariya“. Shumen, 2010, 224–229.] (In Bulgarian)

Михайлов, С. 1996 – С. Михайлов. По въпроса за съдържанието на трите прабългарски надписа. – Старобългаристика, 1996, XX, № 4, 67–70. [S. Mihaylov. Po vaprosa za sadarzhaniето na trite prabalgarski nadpisa. – Starobalgariistika, 1996, XX, № 4, 67–70.] (In Bulgarian)

Мудрак, О. 2005 – О. Мудрак. Заметки о культуре и языке дунайских болгар. – В: Orientalia et Classica, VI. Аспекти компаративистики, 2005, № 1, 83–103. [O. Mudrak. Zаметki o kul'ture i yazyke dunayskikh болгар. – V: Orientalia et Classica, VI. Aspekty komparativistiki, 2005, № 1, 83–103.] (In Russian)

Симеонов, Б. 1981 – Б. Симеонов. Титульная практика в ханской Болгарии: Поизхождение, структура и значение праболгарских титулов в период между VII и X веками. – Балканско езикознание, XXIV, 1981, № 2, 23–45. [B. Simeonov. Titul'naya praktika v khanskoy Bolgarii: Poizkhozhdeniye, struktura i znacheniyе prabolgarskikh titulov v period mezhdu VII i X vekami. – Balkansko yezikoznaniye, XXIV, 1981, № 2, 23–45.] (In Russian)

Славова, Т. 2010 – Т. Славова. Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. София, 2010. [T. Slavova. Vladetel i administratsia v rannosrednovеkovna Bulgaria. Filologicheski aspekti. Sofia, 2010.]

Altheim, F. 1948 – Franz Altheim. Hunnische Runnen. – В: Literatur und Gesellschaft im ausgebenden Alterum, I. Halle, 1948.

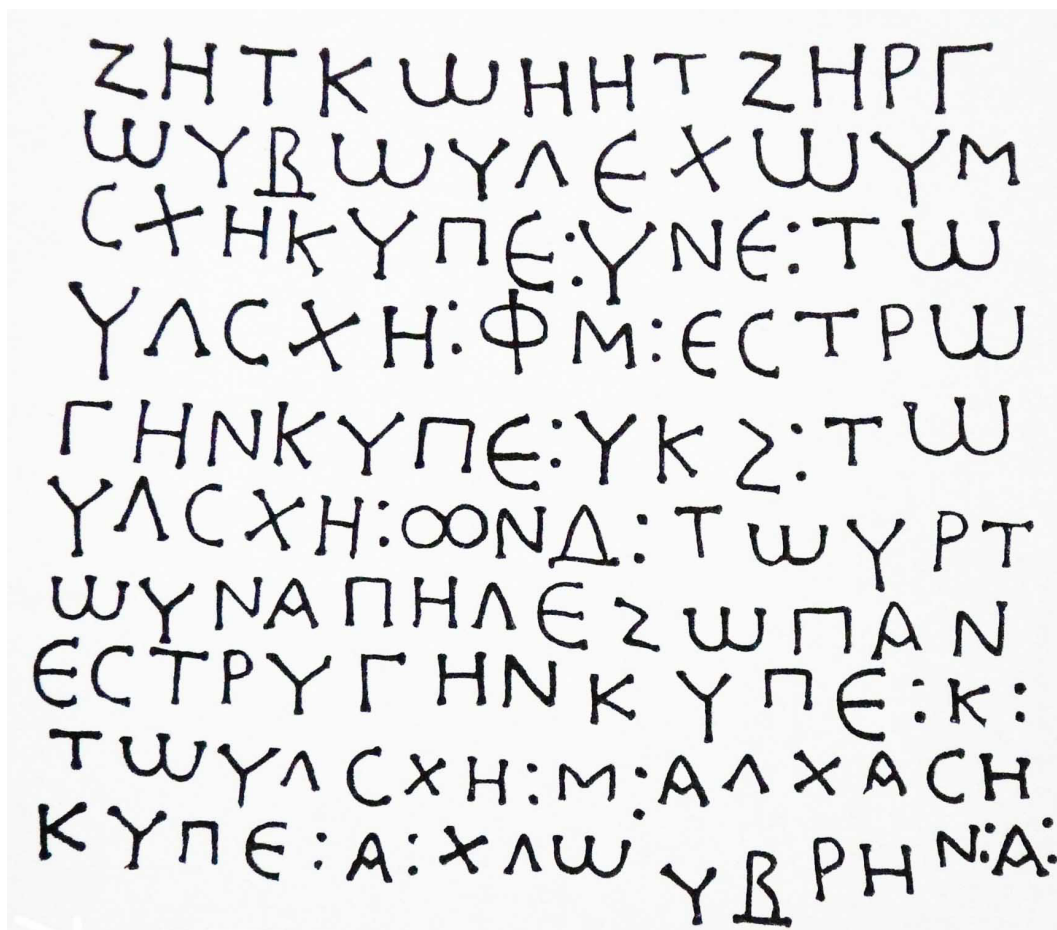
Deny, J. 1947 – Jean Deny. Une inscription en langue proto-bulgare découverte à Preslav. – Revue des études byzantines, 1947.

Clauson, G. 1972 – Gerard Clauson. An Ethimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.

Gabain, A. 1950 – A. von Gabain. Alttürkische Grammatik., 2 Aufl., Leipzig 1950.

Pritsak, O. 1981 – Omeljan Pritsak. The Proto-Bulgarian Military Inventory Inscriptions. – In: Studia Turco-Hungarica, Budapest 1981.

Venedikov, I. 1950 – Ivan Venedikov. Trois inscription protobulgares. – В: Разкопки и проучвания. Т. VI. 1950.

Обр. 1. Надписът, факсимиле по [Венедиков, И. 1946]